

GRAVAR I BROMMA KYRKA

Schaktningsövervakning inom Bromma kyrka,
Kyrkbyn 1, Uppland, Stockholm kommun och län

ÅSA BERGER

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3274

ARKEOLOGIKONSULT
Optimusvägen 14
194 34 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41

www.arkeologikonsult.se

OMSLAGSBILD: Kistbeslag av 1700-talstyp från fotändan på kistan i grav 3.

ALLMÄNT KARTMATERIAL:
Terrängkartan, samt GSD-Översiktskartan: Lantmäteriet (CC0)

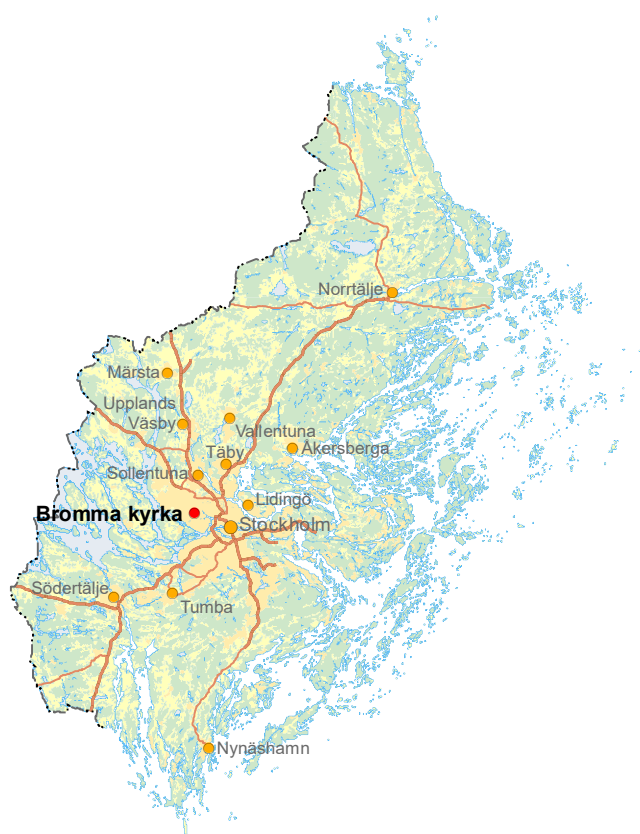
© Arkeologikonsult 2020
Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor finns tillgänglig på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

GRAVAR I BROMMA KYRKA

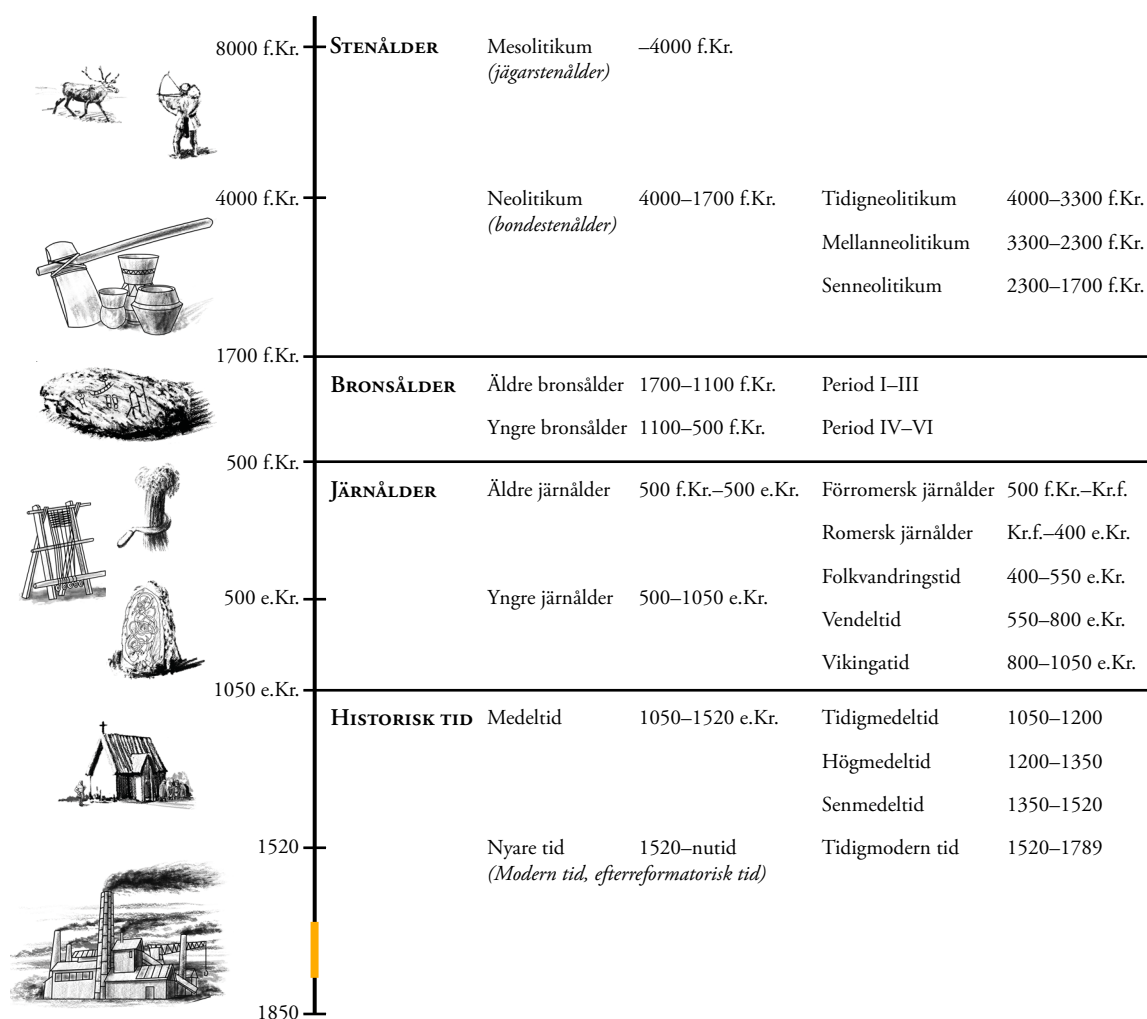
Schaktningsövervakning inom Bromma kyrka,
Kyrkbyn 1, Uppland, Stockholm kommun och län

ÅSA BERGER

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3274

ARKEOLOGISK PERIODINDELNING

ANTIKVARISK BEDÖMNING

Antikvarisk bedömning anger hur man enligt kulturmiljölagen (1988:950), och till viss del även skogsvårdslagen (1979:429), bedömt lämningen och dess eventuella lagskydd vid registreringstillfället. Den slutgiltiga bedömningen görs alltid av Länsstyrelsen.

Fornlämning är en lämning som omfattas av skydd enligt kulturmiljölagen. För att en lämning ska kunna bedömas som fornlämning krävs att den tillkommit före 1850, är en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergiven. Det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen rubba, ta bort, gräva ut eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning.

Möjlig fornlämning innebär att man vid registreringstillfället inte kunnat ta ställning till om lämningen är en fornlämning

eller inte. Lämningen måste vara bekräftad i fält. Möjlig fornlämning kan även anges för en lämning som har undersökts i samband med en arkeologisk undersökning, men där man inte fastställt lämningens utbredning.

Övrig kulturhistorisk lämning används för kulturhistoriska lämningar som har tillkommit efter 1850, men som ändå anses ha ett antikvariskt värde. Bedömningen används även för vissa lämningar som inte uppvisar fysiska spår, t.ex. fyndplats eller plats med tradition.

Ingen antikvarisk bedömning används för lämningar som blivit helt borttagna genom en arkeologisk undersökning eller förstörda. Inget skydd enligt kulturmiljölagen kvarstår. Lämningar som endast är kända via kartmaterial, skriftlig eller muntlig källa och inte har kunnat återfinnas i fält kan inte heller ha en antikvarisk bedömning.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

SAMMANFATTNING.....	7
INLEDNING	7
TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSBILD.....	7
GENOMFÖRANDE	8
RESULTAT	10
Analyser.....	16
DISKUSSION	17
Vilka var de döda?.....	19
REFERENSER	23
Litteratur	23
Bild.....	23
Otryckta källor.....	23
ADMINISTRATIVA UPPGIFTER.....	24
BILAGOR	25
Bilaga 1. Osteologisk analys	25
Bilaga 2. Arkeobotanisk analys.....	31

Figur 1. Bromma kyrka på Terrängkartan. Skala 1:50 000, översikt i 1:400 000.

SAMMANFATTNING

I samband med att Bromma kyrka byggdes om och till under 2019 undersöktes tre gravar inne i kyrkans långhus. De begravda var en man i 45- till 60-årsåldern och en kvinna i 40- till 50-årsåldern som låg i var sin kista i en gemensam grav. Strax intill fanns en kvinna i 25-årsåldern i en separat grav. De var begravda i träkistor med beslag och handtag av järn. Kistornas och handtagens form och typ gav en datering till slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet. Inga klädesplagg eller andra personliga tillhörigheter hittades i gravarna så när som på en enkel ring på den äldre kvinnans vänstra hand. Det är möjligt

att de äldre personerna är kyrkvärden Erik Jonsson och hans hustru Annica Matsdotter vars gravhäll nu finns ute på kyrkogården.

I jordmassorna under kyrkans golv hittades förutom spridda skelettdelar från äldre begravningar också en del djurben. Ben från ko, får/get, gris, fisk och fågel hittades och kan ha kommit in i kyrkan med jord som tagits utanför kyrkogården för att jämna ut golvet. Kanske togs jorden nära Prästgårdens gamla avfallshög. Dessutom hittades ett tåben från en björn som möjligen kan ha fungerat som amulett.

INLEDNING

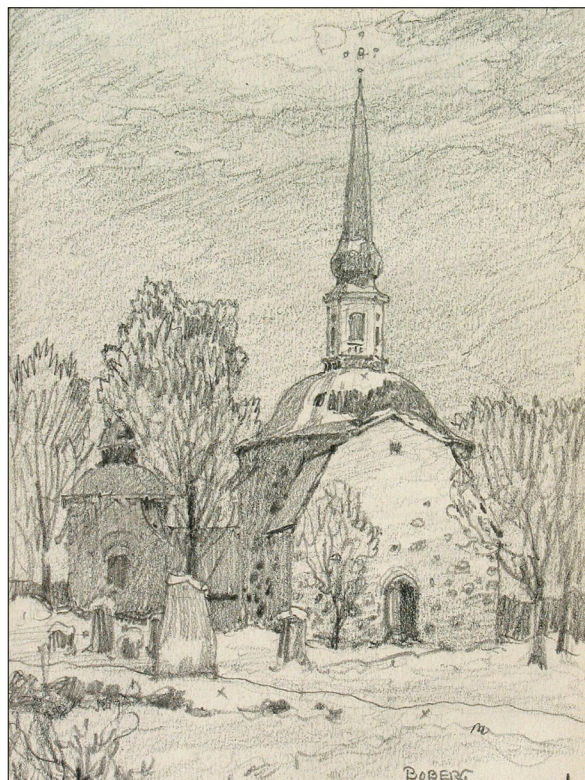
I samband med om- och tillbyggnad av Bromma kyrka under 2019 krävdes att man schaktade i golvet för att installera en ny orgel. Vid friläggning av en kulvert i mittgången påträffades äldre orörda lager. Länsstyrelsen fattade därför beslut (Lst dnr

431-16241-2019) om en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning inne i kyrkan. Arkeologikonsult utförde denna i omgångar mellan 15 och 23 april.

TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSBILD

Bromma kyrka byggdes på en udde i vattendraget som så småningom skulle få namnet Kyrksjön (Ringstedt 2008). Idag är området tätt bebyggt med enfamiljshus med omgivande trädgårdar. I kvarteren närmast kyrkan finns flera ensamliggande stensättningar och inom en dryg kilometers radie ligger inte mindre än tio gravfält. Gravfält är ofta en indikation på att det också funnits en boplats i närheten. Något gravfält finns dock inte inom ägan invid kyrkan (Prästbolet eller Kyrkobolet). Enligt forskningen är gården en sen etablering, ett av de sist bebyggda i Bromma (Ringstedt 2008).

Bromma kyrka är en så kallad rundkyrka och antas ha tillkommit under 1100-talet (figur 2). Rundkyrkorna hade ett kyrkorum i bottenvåningen och de övre våningarna användes för försvar. Bromma kyrka har varit annex till olika Stockholmsförsamlingar.

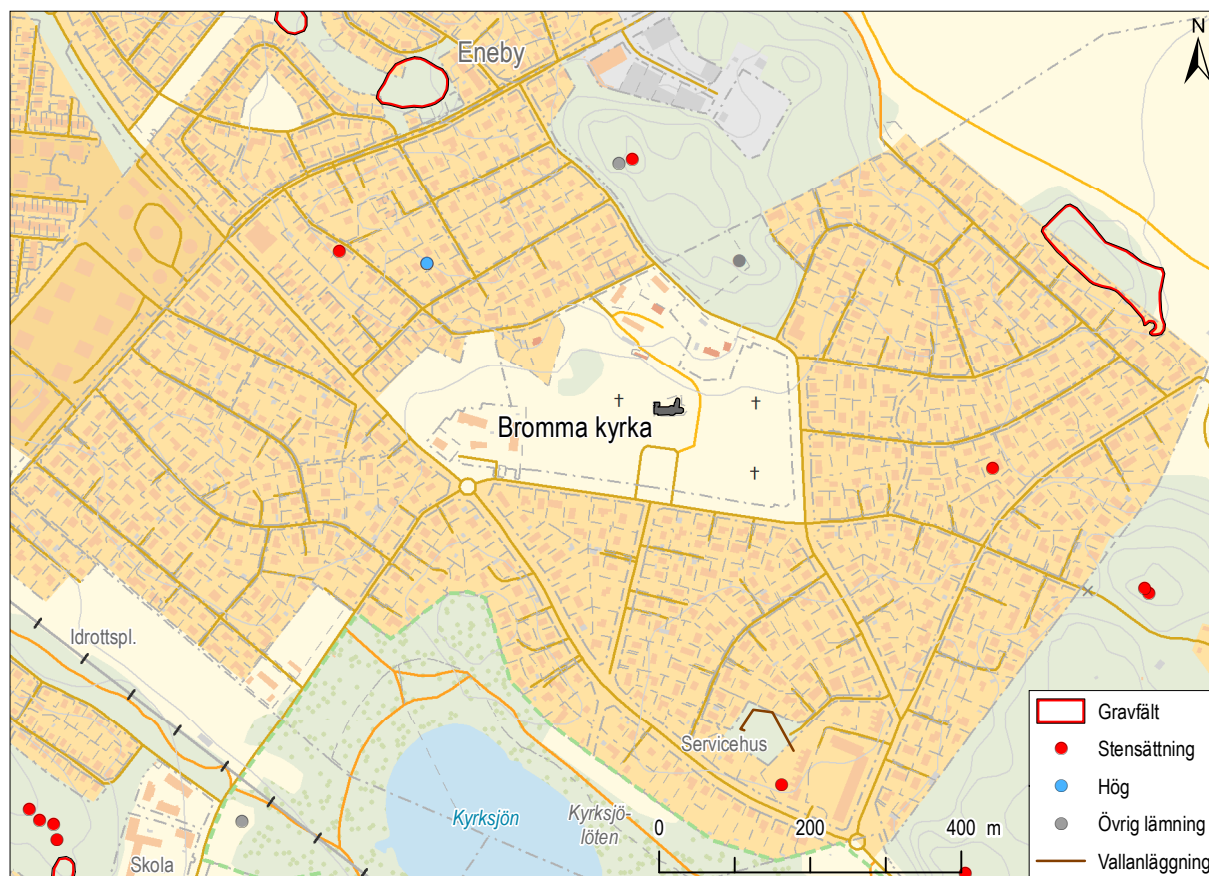

Figur 2. Ferdinand Bobergs kolteckning av Bromma kyrka från 1917. Nordiska museet.

Fram till 1846 då Bromma blev egen församling, tillhörde den Riddarholmsförsamlingen och 1916–17 upptogs Bromma socken i Stockholms stad (Brandel m. fl. 1940).

Kyrkan består av fem olika byggnadsdelar; rundhus, långhus, kor, sakristia och gravkor. Rundhuset är äldst

och antas vara från 1100-talet, sakristian och långhuset tillkom sannolikt under 1300- och 1400-talen. Väggarna och de två stjärnvalven i långhuset är putsade och täckta med målningar från 1400-talets slut vilka föreställer bibliska motiv, utförda av Albertus Pictors skola. Övriga byggnadsdelar uppfördes under 1700-talets första hälft (Brandel m. fl. 1940).

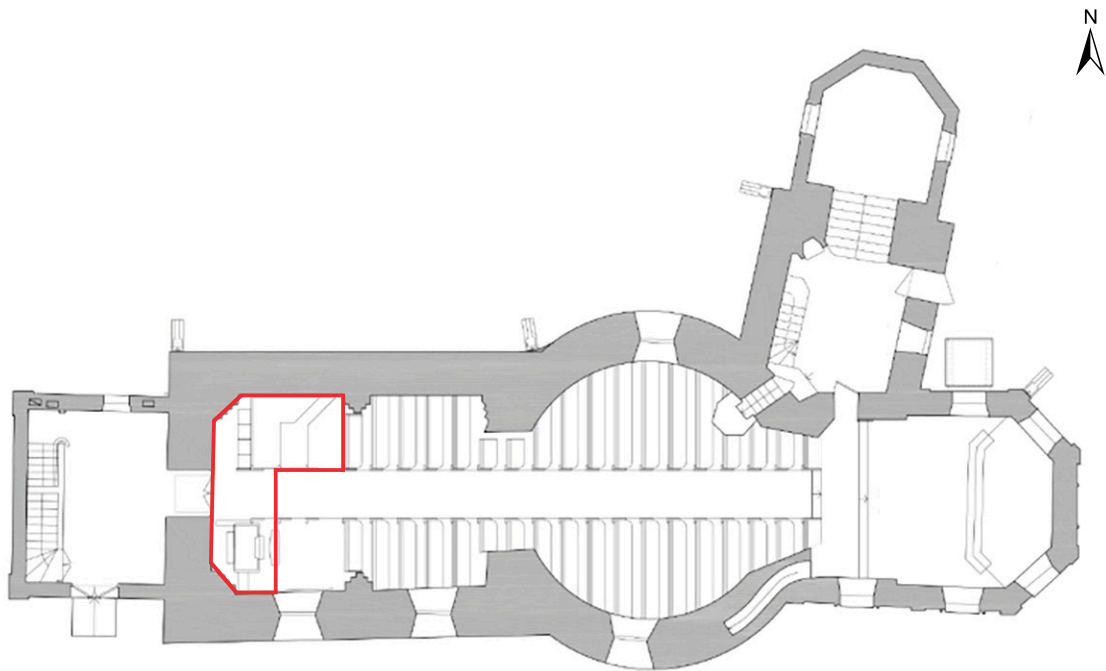

Figur 3. Bromma kyrka med intilliggande fornlämningar på Fastighetskartan. Skala 1:10 000.

GENOMFÖRANDE

För att kunna installera den nya orgeln krävdes ett 2,0x2,0 meter stort och 1,0 meter djupt utrymme under golvet i långhusets nordvästra del. En yta i långhusets sydvästra hörn grävdes ur till ett djup av 0,6 meter, dessutom grävdes ett parti direkt innanför långhusets port ned till 0,5 meters djup. Sammanlagt undersöktes en yta på cirka 25 m² (figur 4). Jordfyllningen grävdes bort för hand och forslades

ut i tunnor. Personal som arbetade med rivning i andra delar av kyrkan hjälpte till att avlägsna massorna. De gravar som fanns i långhusets nordvästra del dokumenterades, undersöktes och togs bort. Lösa ben och enstaka föremål som framkom i fyllningen samlades in. De partier där grävning och rivning skulle ske hade byggts in med träfiberskivor vilket medförde att det var mycket trångt (figur 5).

Figur 4. Undersökningsområdet inne i kyrkan.

Figur 5. Det var trångt och besvärligt att arbeta i de små utrymmena i kyrkan. Foto från väster.

RESULTAT

Undersökningen inleddes med att en 2,2x1,0 meter stor yta direkt innanför dörren in till långhuset grävdes ned till 0,5 meters djup. Fyllningen som var kompakt i ytan och mer lucker mot botten bestod av lerblandad silt med tegel- och stenflis samt kalkbruk. Dessutom fanns omrörda ben av både djur och människa. I västra delen påträffades grundmuren till långhusets västra gavel bestående av två stora, rundade stenar som låg i mörk lerjord som var relativt ren (figur 6). I öster vidtog en tvärgående betongmur som tillhörde en värmekulvert som installerades på 1930-talet.

I utrymmet i långhusets sydvästra hörn avlägsnades jorden ned till ett djup av 0,6 meter på en cirka 2,5x2,5 meter stor yta. Fyllningen bestod av torr sandjord med tegelflis, kalkbruk och omrörda människo- och djurben. I hörnet in mot väggen i sydväst påträffades ett betongfundament som sannolikt hade med det äldre värmesystemet att göra. Delar av kyrkans grundmur av rundade naturstenar blev synliga i söder och väster.

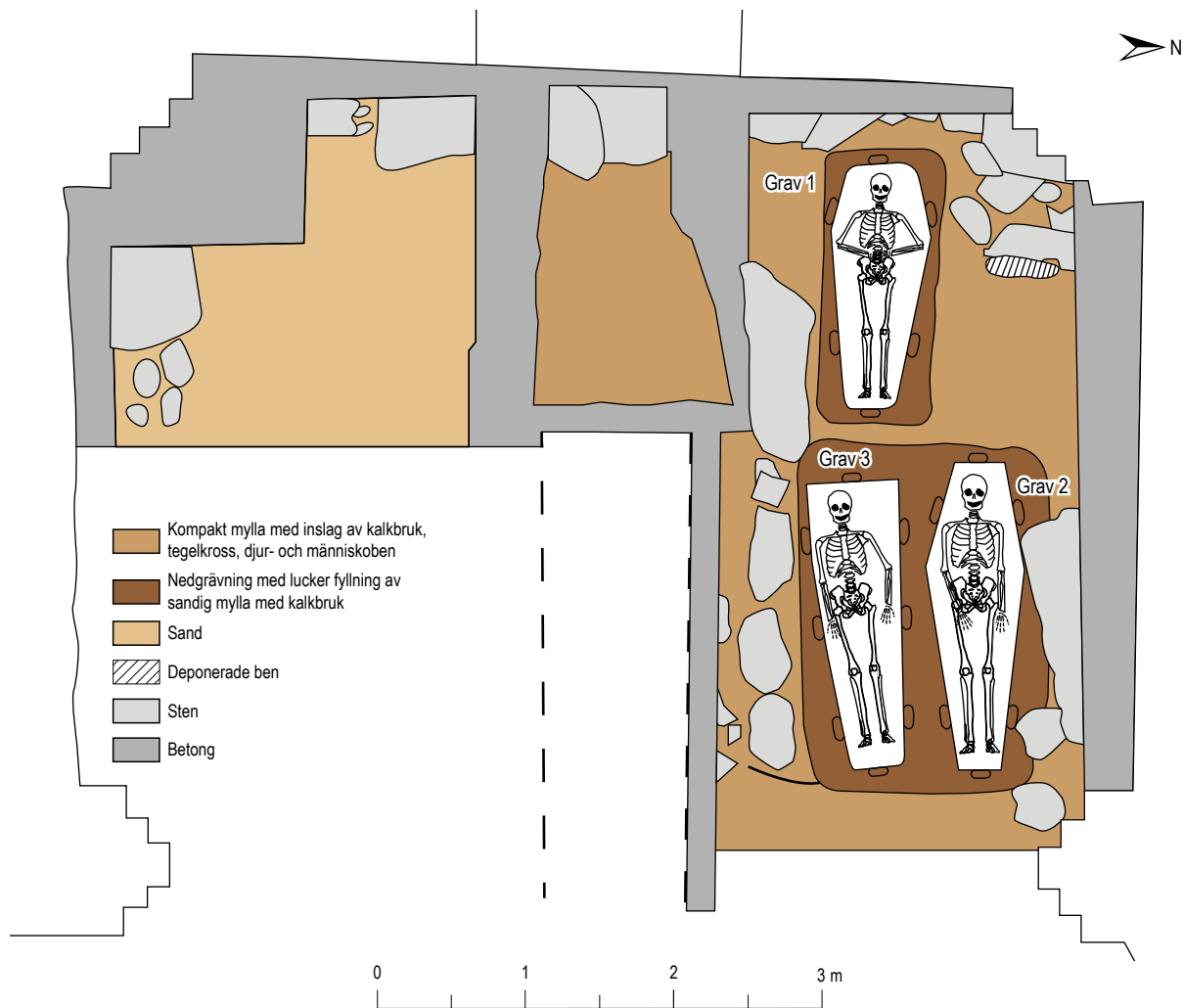
I långhusets nordvästra hörn påträffades tre kistgravar och en deposition av insamlade ben (figur 7). Även här bestod fyllningen av lerblandad silt med

stenflis, tegelkross, kalkbruk och omrörda människo- och djurben. Dessutom påträffades skärivor av fönsterglas och enstaka spikar. Delar av kyrkans grundmurar i form av stora, rundade naturstenar framkom i schaktets västra och norra del (figur 8). Efter att det planerade schaktet tagits upp visade det sig att två av gravarna fortsatte mot öster. I samråd med kyrkans projektledare och kyrkoherden bestämdes att gravarna skulle tas fram och undersökas i sin helhet.

Grav 1 bestod av en 1,85x0,75 meter stor och 0,55 meter djup nedgrävning med rester av en träkista (figur 9). Kistan var 0,35 meter bred i huvudändan och 0,45 meter bred i höjd med individens armbågar. Den smalnade av mot fotändan men dess bredd var svår att avgöra eftersom den var mycket dåligt bevarad i denna del. Dess längd uppskattades till kring 1,70 meter. I huvud- och fotändan fanns varsitt handtag och ytterligare två handtag fanns på vardera långsidan. Handtagen var fästa med ornerade beslag. Mot fotändan fanns spår av röd färg på kistans kanter. Kistans botten fanns bara kvar som enstaka tunna trärester och dess sidor hade fallit ut mot nedgrävningens kanter.

Figur 6. Gropen innanför långhusets port med kyrkmurens grundstenar synliga. Foto från öster.

Figur 7. Plan över den undersökta delen av kyrkan med grav 1, 2 och 3 i långhusets nordvästra hörn. Skala 1:50.

Figur 8. Grundmur i långhusets nordvästra hörn. Foto från söder.

Figur 9. Grav 1 med rester av trækista den begravda var en kvinna i 25-årsåldern.

Figur 10. Tegelstenen under kvinnans axlar och nacke hade deformerat kraniet.

Den begravda individen i grav 1 var mycket dåligt bevarad, stora delar av skelettet var i princip upplöst och syntes bara som gulvit färgning i jorden. Underarmarna var böjda i 90 graders vinkel och vilade över midjan. Axlarna och underkäken låg direkt på en stor tegelsten (figur 10). Detta hade medfört att kraniet fallit bakåt och ansiktet var nästan helt krossat. Om tegelstenen legat inne i kistan som ett slags nackstöd eller om den legat i nedgrävningens botten som stöd för själva kistan kunde inte avgöras. Vid analysen kunde man med hjälp av bäckenets form och slitage på tänderna konstatera att det rörde sig om en kvinna i 25-årsåldern (bilaga 1).

Direkt öster om grav 1 fanns en 1,60x2,30 meter stor och 0,85 meter djup nedgrävning med rundade hörn. I denna fanns två kistor, grav 2 och grav 3. I nedgrävningens södra kant låg tre stora rundade stenar och i norra kanten fanns ett stort block med plan yta som ingick i kyrkans grundmur. Blocket och stenarna har sannolikt utgjort stöd för en gravhäll som täckt nedgrävningen.

Grav 2 bestod av en 2,10 meter lång kista av gran (figur 11). Trät i kistan var mycket dåligt bevarat men dess form syntes tydligt genom att fyllningen inuti kistan var mycket mer kompakt än den omkringliggande. Kistan var 0,35 meter bred i huvudändan och 0,30 meter i fotändan. Den sexkantiga kistan var som bredast, cirka 0,50 meter, vid den begravda individens armbågar och hade sex handtag med ornerade beslag, ett i fotändan, ett i huvudändan och två på vardera långsidan. Enstaka kistspikar fanns i anslutning till kistans kanter. En av dem satt fortfarande på plats i trärester vid fotändan medan de övriga tre låg löst.

Den begravda individen i grav 2 var en man mellan 45–60 år vars kroppslängd kunde beräknas till knappt 174 centimeter. Hans tänder var kraftigt nedslitna och visade att han varit en ivrig piprökare (figur 12). Skelettet visade också spår av tungt kroppsarbete. Benet i axleleder och nyckelben hade belastningsskador. Ryggkotorna visade också tecken på överbelastning och förslitning och extra ben hade bildats för att motverka påfrestningen (bilaga 1).

Figur 11. Grav 2 med en man i 45- till 60-årsåldern.

Figur 12. Mannen i grav två hade varit en ivrig piprökare och hans tänder hade slitits ned där han bitit kring pipskaftet.

Figur 13. Tre nålar som hållit fast svepningen kring kroppen i grav 2. Skala 2:1.

Invid skelettet påträffades tre knappnålar, en under hakan, en vid vänster handled och en under vänster fotled. Dessa har sannolikt hållit någon form av svepning på plats. Nålen under hakan hade en liten textilrest kvar (figur 13).

Resterna av kistan i grav 3 syntes som en fyrsidig mörkfärgning i fyllningen i den stora nedgrävningen (figur 14). Kistan som var av gran var 1,87 meter lång och 0,53 meter bred i huvudändan och 0,35 meter bred i fotändan. Till skillnad från de andra två kistorna var denna rektangulär och avsmalnande mot fotändan. Kistan hade åtta handtag med ornerade beslag av samma typ som de övriga två. På kistans högra kant, i fotändan, fanns små fläckar av röd färg.

Den begravda individen i grav 3 var en kvinna i 40 – 50 årsåldern med en kroppslängd kring 161 centimeter. Skelettet var relativt välbevarat men ledändarna var fragmenterade. Hon hade drabbats av kraftig tandlossning orsakad av inflammation i tandköttet som spridit sig till käkbenet. Åtta tänder saknades och man kunde se att tandbenet var nästan helt igenväxt där tänderna lossnat. Även denna individ hade vissa förslitningsskador, bland annat i ryggraden (bilaga 1).

Vid begravningen hade individen kanat åt sidan så att höger arm klämts mellan kroppen och kistväggen. Vänster arm låg i stället något vinklad ut från kroppen (figur 15). På vänster ringfinger satt en tunn ring av kopparlegering (figur 16). Ovanför huvudet, vid vänster sida av bröstkorgen och vid höger fot påträffades små, tunna knappnålar (figur 17).

I rummets nordvästra hörn, invid en stor sten som ingick i kyrkans yttermur fanns en 0,15x0,40 meter stor och 0,25 meter djup nedgrävning där ett kranie, två lårben och en del av ett bäcken lagts ned (figur 18). Det rörde sig sannolikt om ben som påträffats då någon av de andra gravarna grävts. Benen hade då samlats ihop och deponerats invid kyrkväggen.

De föremål i form av nålar, kisthandtag spikar, djurben och fönsterglas som påträffades i samband med undersökningen överlämnades till församlingen efter analys och rapportarbete.

Figur 14. Grav 3. Kistans kanter syntes som en mörkfärgning i jorden.

Figur 15. Grav 3 med en kvinna mellan 40 och 50 år gammal.

Figur 16. Grav 3. På kvinnans vänstra ringfinger satt en enkel ring av kopparlegering. Ringen i skala 2:1.

Figur 17. Små tunna knappnålar från svepningen i grav 3. Skala 2:1.

Analyser

Benmaterialet från de tre gravarna genomgick en osteologisk analys för att fastställa kön, kroppslängd och eventuella skador och sjukdomar (bilaga 1). Analysen bekostades av församlingen utanför Länsstyrelsen beslut. Efter att analysen genomförts återlämnades benen till församlingen för återbegravning.

En vedartsanalys utfördes på träfragment från kistorna för att bestämma vilket träslag de tillverkats i. Alla tre kistorna visade sig vara av gran. Påträffat växtmaterial från två av kistorna analyserades och konstaterades vara mossor (bilaga 2).

Figur 18. Intill kyrkväggen hade ett kranium, två lårben och en del av ett bäcken lagts i en grop.

DISKUSSION

De djurben som påträffades utspridda i hela det undersökta utrymmet kom från ko, gris, får, fisk och fågel. Sannolikt rör det sig om matavfall som varit inblandad i jord som använts för att fylla ut golvet. Till exempel kan gravar ha sjunkit samman och bildat försänkningar som behövde åtgärdas. Jorden kan ha tagits i anslutning till Prästgården norr om kyrkan. Mest anmärkningsvärt var en falang (tåben) från en björn (figur 19). Hur denna hamnat under golvet i kyrkan är oklart. I historisk tid användes klor och tänder från björnar som amuletter bland annat i Finland. De kunde till exempel skydda boskapen från rovdjursattacker (Finlands Nationalmuseum). Kanske har björnklor trillat ur fickan på en kyrkbesökare och på så vis hamnat i jorden under kyrkans golv.

Figur 19. Tåben (falang) från en björn som hittades under kyrkans golv. Björnklor har använts som amuletter i äldre tid. Skala 2:1.

De mänskliga skelettdelar som påträffades utspridda i jordfyllningen under kyrkans golv härrörde sannolikt från äldre gravar som skadats då man grävt nya gravar eller i samband med långhusets byggnation. Det är möjligt att benen kom från gravar som anlagts utanför den ursprungliga rundkyrkan som sedan hamnat under långhusets golv. Eftersom det bara rör sig om enstaka, löst liggande ben kan de inte bestämmas närmare. Man kan också ha hämtat jord från kyrkogården för att fylla ut ojämnheter och därmed fått med benen in.

I efterreformatorka gravar täcktes stora delar av kroppen med textilier av olika slag. Ofta har den döde både huvudbonad, handskar och strumpor (figur 20). Band kring hals och handleder samt på huvudet är också en vanlig företeelse (Jonsson 2009, Nyberg 2010). I de tre gravarna i Bromma kyrka fanns i princip inga spår efter kläder eller andra textilier. Undantaget är de knappnålar som påträffades i grav 2 och 3 vilka tyder på att det förekommit en svepning av något slag. På en av nålarna i grav 2 fanns en mycket liten bit tyg bevarad (figur 21). Sannolikt har personerna i gravarna också burit kläder men eftersom bevaringsförhållandena var dåliga fanns inga spår av dessa. Vegetabiliska material som lin och ylle bryts lätt ned medan animaliska som silke bevaras bättre (Berger & Pantzar 2015).

Figur 20. Kranium med bevarad mössa av siden från en grav i Sankta Ragnhilds kyrka i Södertälje.

Figur 21. Knappnål med liten rest av textil från grav 2. Skala 2:1.

Ibland vilade den döde på en kudde fylld med väldoftande örter och kistorna kunde fyllas med granris, myrten, lager eller buxbom. Detta för att dölja den lukt som uppstod då kroppen bröts ned (Nyberg 2010). Det finns också exempel på att den döde lagts på en bädd av vitsippor och att mossor, ljung och enris placerats i kistan (Berger & Pantzar 2015). I grav 2 och 3 påträffades mycket små fragment av mossor. Även här kan frånvaron av material bero på den dåliga bevaringsgraden.

På två av kistorna, grav 1 och grav 3, påträffades små mängder röd färg (figur 22). Det rör sig sannolikt om vax som använts för att försegla kistorna för att undvika dålig lukt (Nyberg 2010).

Figur 22. Röd färg på kistans kant i grav 1. Foto från norr.

Figur 23. Kistbeslag av järn från grav 3. Samtliga kistbeslag från kistorna var av en modell som kan dateras till 1700-tal. Skala 1:1.

Kistorna var av tre olika modeller. Kistan i grav 1 var sexkantig med rundade hörn i armbågshöjd. Även grav två hade en sexkantig kista men med skarpare hörn. I grav 3 var kistan firsidig. Samtliga kistor var smalare i fotändan än i huvudändan. Hur kistorna i övrigt varit utformade kunde inte avgöras eftersom de var i så pass dåligt skick. Med utgångspunkt i undersökningar i bland annat Uppsala domkyrka och Riddarholmskyrkan användes kisttyperna under 1600-talets andra hälft (Kjellberg 2014).

De handtag som fanns på kistorna var fästa med ut-sirade, genombrutna beslag (figur 23). Denna typ har daterats till 1700-tal (Kjellberg 2012). Kistorna och deras beslag ger alltså en tve tydlig bild vad det gäller dateringen. Gravarna kan inte bestämmas närmare än till omkring 1650–1750 men man kan tän-

ka sig en tyngdpunkt i 1700-talet eftersom beslagen har en tydlig datering.

Vilka var de döda?

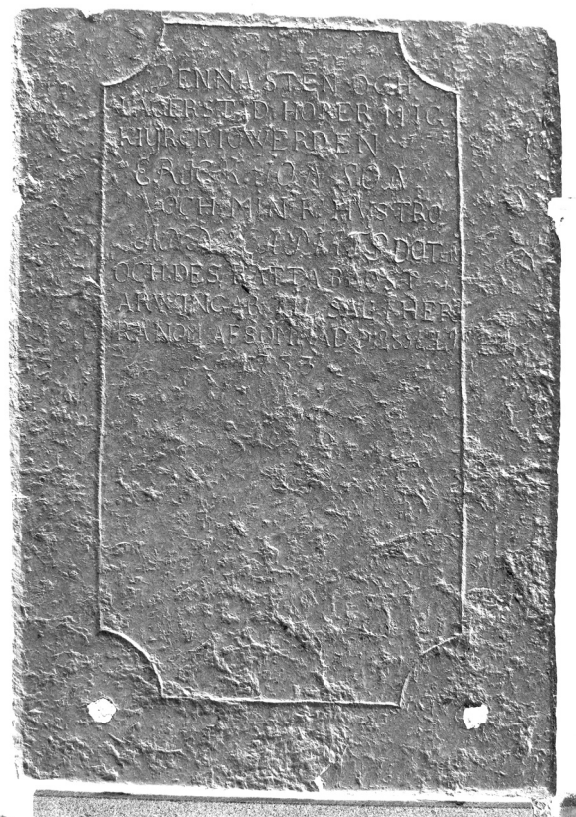
Under medeltid begravdes främst präster, biskopar och kungar inne i kyrkan. Övriga var hänvisade till kyrkogården. Efter renässansen blev det allt vanligare i samhällets övre skikt att begrava sina döda inne i kyrkan och så småningom uppstod handel med gravplatserna. Begravningar under kyrkgolvet utvecklades till ett hygienproblem och mer än en gång klagade prästerna på osund lukt. Det finns till och med källor som uppger att man hade problem med kyrkobesökare som kräktes på grund av stanken (Nyberg 2010). År 1783 förbjöds försäljning av gravrum inne i kyrkorna. Gravar som redan var

Figur 24. Bromma kyrka och prästgård ifrån södra sidan afritad 1845. Okänd konstnär. Uppsala universitetsbibliotek.

Figur 25. Gravhäll över kyrkvården Erik Jonsson och hans hustru Annica Matsdotter. Idag står hällen på kyrkogården utmed ett av kyrkans uthus.

Figur 26. DENNA STEN OCH LÄGERSTAD HÖRER MIG KIYRKIOWERDEN ERICK JONSSON OCH MIN HUSTRU ANNICA MATSDOTTER OCH DESS RÄTTA BRÖSTARWINGAR TILL SAL[IGEN] I HERRANOM AFSOMNADE [oläsligt] 1733. Det oläsliga partiet består av en kombination av siffror och bokstäver som kan utgöra ett datum eller en bibelvers.

köpta skulle dock få fortsätta användas. Efter detta beslut minskade antalet begravningar inne i kyrkan successivt. Under 1800-talet rekommenderades alla svenska församlingar att anlägga kyrkogårdar utanför städerna (Lindahl 1969).

Man får anta att de begravda har tillhört ett högre samhällsskikt eftersom de lagts till sista vilan i kyrkan. Antingen har de varit högreståndspersoner eller tillräckligt rika för att köpa sig den fina gravplatsen. De kraftiga förslitningsskadorna som mannens skelett uppvisade tyder på att han kroppsarbetat vilket inte stämmer överens med ett liv som adelsman. Det finns också en möjlighet att han varit knuten till kyrkan. Det finns flera exempel på att klockare och kyrkvårdar fått gravar inne i kyrkor.

På kyrkogården finns idag fem gravhällar som flyttats ut från kyrkans mittgång. Det är oklart om mittgången var deras ursprungliga placering, de kan mycket väl ha flyttats runt i kyrkan vid olika ombyggnationer. En av gravhällarna tillhör Erik Jonsson som var kyrkvård och dog år 1733 (figur 25 och 26). I dödboken finns han antecknad som avliden i början av år 1733 vid 60 års ålder. Även hans hustru Annica Matsdotter och ”dess rätta bröstaringar” vilar i graven enligt stenens text. Inga uppgifter om Anni-

ca har kunnat hittas i dödboken. I mantalslängden från 1721 och 1723 uppges Erik ha en dotter. Två av de andra gravhällarna stämmer också vad gäller dateringen av kistorna (1733 och 1761) men inga ytterligare uppgifter har kunnat hittas om omständigheterna kring dessa personers död.

Genom dödboken får man veta att Erik Jonsson (Jönsson) var arrendator på Ranhammars säteri som låg där Bromma flygplats ligger nu. Ranhammar ägdes av Carl Ulrik Torstensson som även innehade Ulvsunda (Wikipedia). Som kyrkvård representerade han församlingen och vårdade och skötte tillsammans med kyrkoherden kyrkans egendom. Han biträdde också med vissa sysslor vid gudstjänsten (Svenska akademins ordbok). I 1686 års kyrkolag står det att kyrkvärden ska ha nyckeln till ett av låsen på kistan eller kistorna där kyrkans egendom så som pengar, guld, silver och inte minst kyrkans räkenskaper förvaras (figur 27). De andra nycklarna fanns hos kyrkoherden och en av de så kallade sexmännen som var del av vad som skulle kunna kallas för ett sockenfullmäktige. Kistan kunde inte öppnas om inte alla tre var närvarande (1686 års kyrkolag). Detta innebar så klart att en kyrkvård hade högt anseende i församlingen och därmed kunde få begravas inne i kyrkan.

Figur 27. Kyrkkista med tre lås från Svinnegarns kyrka i Uppland. Foto: Peter Sillén, Statens historiska museum.

Figur 28. Var det kyrkvärden Erik Jonsson som fick sin gravplats i långhusets nordvästra hörn?

Möjligen kan personerna som begravts i långhusets nordvästra hörn vara kyrkvärden Erik Jonsson och hans hustru och dotter (figur 28). Individens ålder (60 år) stämmer med den ålder som fastställts genom den osteologiska analysen. De förslitnings-skador som fanns på kroppen tyder på att personen utfört tungt, fysiskt arbete vilket den som arrenderat en stor gård som Ranhammar bör ha gjort. Gravens utformning med stora stenar i kanterna tyder på att en gravhäll täckt kistorna. På kyrkogården finns en gravhäll som Erik låtit hugga till sig själv och sin hustru Annika och deras barn. Hällen är daterad år 1733 och de handtag som fanns på kistan kan ock-

så dateras till första hälften av 1700-talet. Hällen är dock någon smalare än den nedgrävning som gjorts för de båda kistorna.

Givetvis kan man inte säga säkert om det verkligen är Erik Jonsson och hans hustru som låg i graven i långhuset, det kan också röra sig om någon av de andra personerna som nämns på samtida gravhällar eller några helt andra. Ytterligare studier av exempelvis kyrkans räkenskaper och uppgifter om flytt av gravhällar vid ombyggnader och liknande kan sannolikt leda till mer kunskap i frågan.

REFERENSER

Litteratur

BERGER, Å. & PANTZAR, C. 2015. *I kyrkans dolda vrår. Antikvarisk besiktning samt arkeologisk förundersökning i Sankta Ragnhilds kyrka, inom fornlämning Södertälje 133:1, Södertälje stad och socken, Sörmlands län. Rapporter från Arkeologikonsult 2015:2796.*

BRANDEL, S., WESTLUND, P-O & HEDLUND, S. 1940. *Bromma kyrka och Västerledskyrkan i Stockholm: konst-historiskt inventarium.* Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt.

JONSSON, K. 2009. *Practices for the living and the dead. Medieval and post-reformation burials i Scandinavia.* Stockholm Studies in Archaeology 50. Stockholms Universitet. Stockholm.

KJELLBERG, J. 2012. Uppsala Cathedral and Bälinge parish church – experiences from two archaeological excavations of functional churches in Uppland. I: Hansson, J. & Ranta, H. 2011. *Archaeology and history of churches in Baltic region symposium, June 8–12, 2012, Visby, Sweden.*

KJELLBERG, J. 2014. *To organize the dead – the stratigraphy of post-reformation graves from Uppsala Cathedral.* META 2015.

LINDAHL, G. 1969. *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut.* Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets akademiens handlingar. Antikvariska serien 21. Stockholm.

NYBERG, J. 2010. A peaceful sleep and a heavenly celebration for the pure and innocent. The sensory experience of death during the long eighteenth century. I: Falander, F. och Kjellström A.: *Making sense of things. Archaeologies of sensory perception.* PAG. Stockholm Studies in archaeology 53. 2010.

RINGSTEDT, N. 2008. *Bromma före historien.* Bromma Hembygdsförening.

Bild

BROMMA KYRKA, KOLTECKNING AV FERDINAND BOBERG. Nordiska museet, bildid NMA.0089746. <https://digitaltmuseum.se/021017050871/teckning-av-ferdinand-boberg-uppland-sollentuna-hd-bromma-k-a> (2020-01-13) Public Domain

BROMMA KYRKA OCH PRÄSTGÅRD IFRÅN SÖDRA SIDAN: AFRITAD 1845. Uppsala universitetsbibliotek, bildsök id 4124. <http://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A85437&dswid=-9020> (2020-01-13)

KYRKKISTA, SVINNEGARNA KYRKA. Historiska museet, bildid: 333162, <http://mis.historiska.se/mis/sok/bild.asp?uid=333162> (2020-01-28)

Otryckta källor

I 686 ÅRS KYRKOLAG
<http://www.mlang.name/arkisto/kyrkio-lag-1686.html> (2020-01-28)

FINLANDS NATIONALMUSEUM
Sökord: amulett
<https://www.kansallismuseo.fi/sv/manadens-foremal/2010/amuletter> (2020-01-15)

SAOB
Sökord kyrkvård
https://www.saob.se/artikel/?sek=kyrkv%C3%A4rd&pz=1#U_K3383_156191 (2020-01-27)

WIKIPEDIA
Sökord: Ranhammar, Bromma
https://sv.wikipedia.org/wiki/Ranhammar,_Bromma#P%C3%A5_1700_talet_var_Ranhammar_s%C3%A4teri (2020-01-28)

BROMMA KYRKOARKIV
Födelse- och dopböcker, SE/SSA/0002/C I/1 (1721-1752), bildid: C0054003_00083

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Länsstyrelsens diarienummer:	431-16241-2019
Datum för beslut:	2019-04-12
Uppdragsnummer i Fornreg:	201900392
Arkeologikonsults projektnr:	2019:3274
Beställare:	Bromma församling
Typ av undersökning:	Arkeologisk schaktningsövervakning
Utförande fältarbete:	April 2019
Utredningsområdets storlek:	Ca 25 m ²
Län:	Stockholm
Landskap:	Uppland
Kommun:	Stockholm
Socken:	Bromma
Fastighet:	Kyrkbyn 1
Berörda fornlämningar:	L2013:9312/RAÄ Stockholm 992
Koordinatsystem:	SWEREF 99 TM
Höjdsystem:	RH2000
Projektledare:	Åsa Berger
Fältarkeologer:	Åsa Berger
Rapportansvarig:	Åsa Berger
Analys:	Agneta Flood, Arkeologikonsult (osteologi) Stefan Gustafsson, Arkeologikonsult (vedart, makrofossil)
Planer och layout:	Medea Nyström Huuva
Kvalitetssäkring:	Johan Blidmo
Fynd:	De påträffade benen och föremålen återlämnades till församlingen. De ben som härrörde från människor kremerades och återbegravdes.

Fornminnesregistret (FMIS) stängdes ner 1 januari 2019 och har ersatts av Kulturmiljöregistret (KMR). I denna rapport hänvisas till lämningsnumren i KMR i kartor och text.

BILAGA 1. OSTEOLOGISK ANALYS

AGNETA FLOOD

Inledning

Mellan den 14–28 april 2019 genomfördes en arkeologisk schaktningsövervakning inom fornlämning RAÅ Stockholm 992 inom fastigheten Kyrkbyn 1, Bromma kyrka, Stockholm kommun. Det arkeologiska arbetet genomfördes med anledning av om- och tillbyggnad av kyrkan. Vid schaktning av golv inne i kyrkan framkom tre gravar in situ samt omrörda skelettdelar i fyllningen till gravarna. Dessa skelettdelar representerar rester av äldre gravar som genomgrävt för att anlägga nya.

Metod osteologisk bedömning

Åldersbedömning

Vid en osteologisk bedömning får vi osteologer information om skelettets biologiska ålder. Individens egentliga ålder, det vill säga den kronologiska åldern, kan sällan fastställas. Ju fler skelettdelar som finns bevarade där åldern kan mätas, desto snävare åldersbedömning kan göras. Ett komplett skelett utgör därför alltid det bästa underlaget.

Människans skelett utvecklas och fortsätter växa till vi är mellan 18–25 år gamla (Brothwell 1981). Ett vuxet och sammanväxt (*fusionerat*) skelett består av 206 benelement. Skelett av barn består av bendelar och ledändar som ännu inte vuxit samman, därav finns fler benelement än hos vuxna. Perioder för när sammanväxningen sker varierar något för olika benslag. Detta gör det lättare att mer noggrant bedöma ålder för barn och ungdomar. Åldersbedömning av vuxna individer genomförs ofta genom att studera kraniet och framförallt skalltakets utveckling. Skalltakets zigzag-sömmar (*suturer*) växer sakta samman med tiden vi åldras. Graden av sammanväxning kan relativt länge ses på kraniets utsida och mäts på ett antal specifika punkter. Graderingen sker utifrån en 4-gradig skala (Buikstra & Ubelaker 1994:33).

För åldersbedömning av vuxna kan även bäckenbenets benstruktur studeras på det området där de båda bäckenhalvorna möts (*symphysis pubis*) samt vid ledytan mot korsbenet (*sacrum* med *facies auri-*

cularis) (Buikstra & Ubelaker 1994:22–32). Dessa ytor förändras mätbart med åldern.

Tandslitage

Åldersbedömning har även gjorts utifrån tandslitage. Vuxna individer har normalt 32 tänder. I överkäken benämns permanenta tänder med siffrorna 11–18 från höger sida och 21–28 från vänster sida med början från framtanden och bakåt i käken. I underkäken används siffrorna 31–38 från vänster sida och 41–48 från höger.

Tandslitage mäts bäst på kindtänder i underkäke eftersom dessa uteslutande används vid tuggning. Tandslitage ger dock en lägre ålder än bedömning utifrån kranium eller bäcken. Framförallt för att graderingen av slitaget bara sträcker sig till omkring 45 år, vilket kan vilseleda och uppfattas som om att individerna inte blivit speciellt gamla. Vad slitaget egentligen säger är att individen kan vara allt från 45 år och äldre. I materialet har slitage på tuggytan, bedömts utifrån Brothwells metod med fyra åldersintervaller (1981).

Könsbedömning

Den osteologiska könsbedömningen och tillförlitligheten av denna är beroende av hur stor del av skelettet som finns bevarat. Ett komplett skelett ger därför de bästa förutsättningarna, där både kranium, bäckenben, ledändar och skelettets generella drag kan studeras. De karakteristiska dragen som finns på kranium och bäckenben graderas utefter en 5-gradig skala, eller huruvida vissa karakteristiska former förekommer eller saknas. Bäckenbenet har något olika utseende hos kvinnor och män, framförallt för att kvinnors bäckenben är anpassat till att föda barn. Det förekommer också små skillnader vad gäller huvudets form samt utseendet och storlek på muskelfästen. Män har också generellt ett större, kraftigare och längre skelett med större ledändar och muskelfästen än vad kvinnor har. Ledkula och ledrulle på lårben och överarmsben mäts därför som ett komplement för att få en uppfattning om huruvida skelettet tillhör en kvinna eller en man (Bass 1987:231 efter Stewart 1979).

Kranium

Alla könstypiska karaktärer på kraniet har bedömts utefter en 5-gradig skala, där 1) innebär säker kvinna, 2) osäker kvinna, 3) tvetydigt, 4) osäker man och 5) säker man (Buikstra & Ubelaker 1994:20).

De fem utmärkande regionerna är nackutskottet (*Protuberantia occipitalis externa*), muskelfästet bakom örat (*Processus mastoideus*), ögonhålans övre kant (*Margo supraorbitale*), ögonbrynsbågen (*Arcus superciliaris/glabella*) och formen på hakspetsen (*Trigonum mandibula*).

Bäckenben

Bäckenöppningen är generellt bred och rund hos kvinnan och vinkeln mellan de båda bäckenhalvorna är vid och bred. Män däremot har en trång och något trekantig bäckenöppning och vinkeln mellan bäckenhalvorna är liten. För en mer grundlig bedömning av bäckenbenet har följande varit avgörande för bedömning (Buikstra & Ubelaker 1994:16–17):

- Inbukning mellan sittben och tarmben = *Incisura ischiadica major*.
- Fåra under ledytan mot korsbenet, bedöms utifrån om den finns eller inte = *Sulcus preauricularis*. Finns den är det sannolikt en kvinna.
- Tänkta linje under ledyta mot korsben = *Arcus compositus*, oftare dubbel hos kvinnor och enkel hos män.
- Formen under det område där de båda bäckenhalvorna möts, *Ramus ryggen* = är platt hos män men har en markerad list eller rygg hos kvinnor.

Hälsostatus

Hälsotillståndet hos individerna kan ha påverkats av flera olika faktorer. I första hand är hälsan beroende av näringsintag, levnadsförhållanden och arbetsförhållanden men även förändringar i samhället kan påverka, t.ex. epidemier, hungersnöd och krig. Skador och skelettförändringar orsakade av hårt arbete, förslitning, näringsbrist, sjukdom, trauma eller åldersrelaterade förändringar kan studeras i ett osteologiskt material. Emellertid är det bara de sjukdomstillstånd som individen haft under en längre tid som kan ses på skelettet. Vid hastiga och korta sjukdomsförlopp hinner inte benvävnaden ta skada.

Resultat

Eftersom det osteologiska materialet från grav 1 var i mycket dåligt skick kan relativt lite berättas om den individ som graven tillhörde. Emellertid kunde konstateras att den gravlagda var en ung kvinna omkring 25 år gammal.

Benmaterialet från grav 2 däremot var i mycket bättre tillstånd. Graven tillhörde en äldre man mellan 45-60 år gammal. Kroppslängden kunde beräknas till 173,9 cm. Han hade kraftigt nedslitna tänder. Framförallt var de nedslitna till följd av vanan att frekvent röka pipa. Dålig munhygien hade även resulterat i att tandsten avlagrats på tänderna både i över- och underkäke. Två av kindtänderna i överkåken var även drabbade av kariesangrepp. Skelettet visade också spår av tungt kroppsarbete, där benet i axelleder (skulderblad och överarm) och nyckelben var skadade. Därutöver hade han drabbats av en inflammation i överarmens muskelfäste (deltamuskel). Dessutom visade ländryggen och samtliga kotkroppar tecken på överbelastning och förslitning. Kotkropparna var nedslitna och extra benbildning hade bildats för att motverka den kraftiga påfrestningen i regionen. Vidare visade också höger knäskål spår av belastning genom nybildat ben.

Benmaterialet i grav 3 var återigen lite sämre bevarat. Graven kunde emellertid konstateras tillhöra en kvinna omkring 40–50 år gammal. Kroppslängden kunde beräknas till 161,5 cm. Hon hade under livet varit drabbad av kraftig tandlossning. I spåren av dålig tandhygien hade inflammationer orsakat ett tillbakadraget tandkött. Med tiden fortsatte inflammationen in i käkbenet, tanden kunde inte hållas på plats och slutligen lossnade den/de. På kvarvarande kindtänder i käken fanns avlagringar i form av tandsten. Höger nyckelben och ryggraden visade också förändringar av den yttre benstrukturen orsakat av påfrestning och förslitning.

Dödsorsaken har inte kunnat fastställas för någon av individerna, viktet tyder på ett snabbt sjukdomsförlopp, eller yttre skador som var så allvarliga att individen snabbt avled.

Grav 1: Ung kvinna omkring 25 år

Ett relativt dåligt bevarat skelett där den yttre benstrukturen är skadad. Ledändarna har fragmenterat och endast rördelen finns bevarad. Delar av revben, ryggrad, korsben, skulderblad saknas och bäckenben är mycket fragmenterad. Även kranium har fragmenterat och finger- och tåleder saknas.

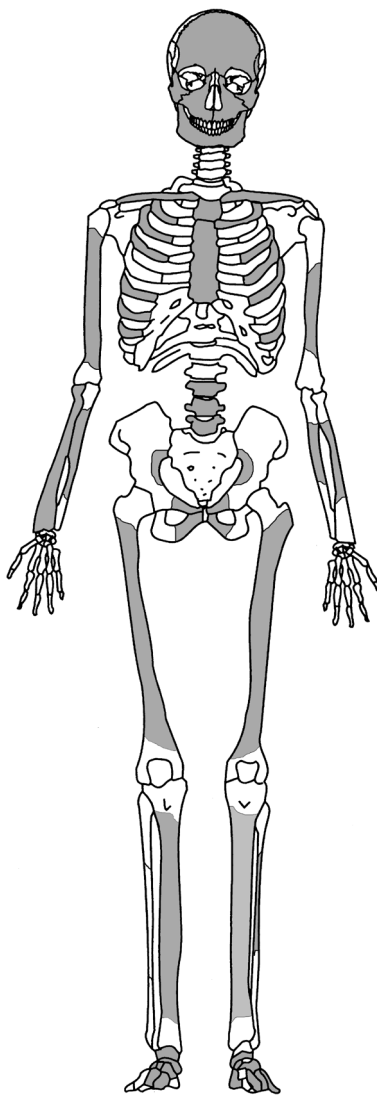
Åldersbedömning: Bäckén: facies pubis stadie 3 (22-24 år). Tandslitage 20-25 år, kindtänder väldigt lätt slitage.

Könsbedömning:
Margo supra orbitale: 2
Glabella: 1
Incisura ischiadica major: 2
Övriga kriterier på kranium: panna är rak.

Tandstatus: I överkäke finns 11-15, 17 och 18, samt 21-27. I underkäke finns 31-35, 37 samt 41-45. 47. Därutöver krona från en visdomstand. Ett mindre knappålstort kariesangrepp finns centralt i tuggytan.

Patologiska förändringar: Lårben, skaffet på höger sida har en något böjd profil. Underkäke (mandibula) är förtjockad på insida vid främre kindtänder.

Övrigt: Pannben: slutna foramen supra orbitale på vänster sida.

Grav 2: Man 45–60 år, kroppslängd 173,9±3,94 cm

Ett relativt bättre bevarat skelett men med fragmenterade ledändar och till viss del skadad yttre benstruktur. Revben från höger bröstorg är kraftigt fragmenterade likaså hals- och bröstkotor. Även kranium är fragmenterat och finger- och tåleder saknas.

Åldersbedömning: Suturer är markant slutna men suturer fortfarande synliga på utsida skalle. Diploë är mycket mer än 1/3 av den totala tjockleken, inre och yttre kompakta är lika tunna. Tandslitage är kraftigt, vilket ger en ålder över 45 år.

Könsbedömning:

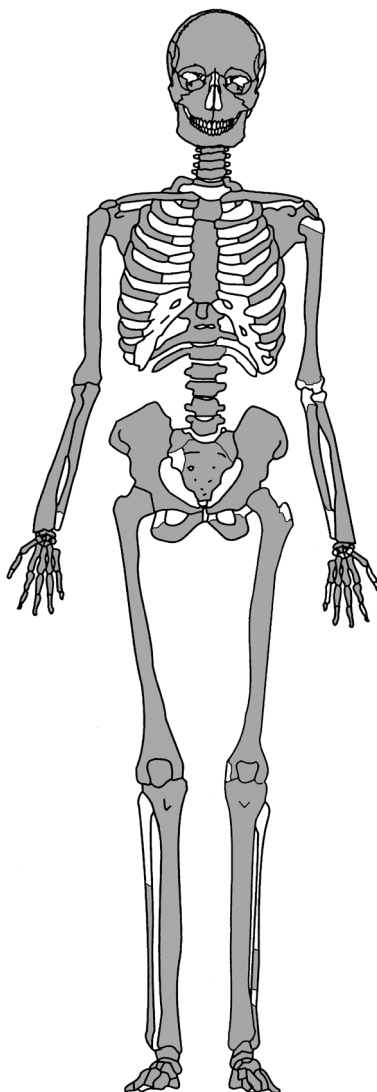
Trigonum mandibulae: 3
Margo supra orbitale: 3
Glabella: 4
Incisura ischiadica major: 4
Övriga kriterier: *Bäckenben:* Arc composé är enkel, Sulcus preauricularis finns inte ramus rygg är platt och spina ischiadica är trubbig.

Tandstatus: I överkäke finns 11–18, samt 21–25, 27–28. I underkäke finns 31–34, 36 samt 41–46. 26, 47–48 är tappade premortem och alveoler är igenväxta. Tandkött är också kraftigt tillbakadraget (rotresorption). I överkäke förekommer karies centralt i tuggyta på 17 och 27. Lätt tandsten förekommer både i över- och underkäke. Kraftigt snedslitna tänder omkring hörntand och främre kindtänder (C-P2) till följd av vanan att frekvent röka pipa (lerkritpipa ger vid långvarigt bruk en slipande åverkan).

Patologiska förändringar: Nyckelben på vänster sida har en förslitningsskada och porositet i ledyta mot bröstben och benpålagring vid led. Ledyta mot överarm på skulderblad (cavitas glenoidalis) har kraftig benpålagring (s.k. lipping), på höger skulderblad finns även en liten benutväxt i ledytan. Höger nyckelben är också förtjockad vid ledyta mot skulderblad. Höger överarm har också en försliten ledkula med kraftig lipping, därutöver en urgröpnung (inflammation) med benminskning (4 cm x 0,2-0,4 cm) i fäste för deltamuskel (tuberositas deltoidea). Knäskål på höger sida uppvisar också benutväxter och tecken på förslitning.

Mått: Nyckelben: 13,7 cm, Överarm: caput 56 samt 51 mm, armbågsled 65 mm, Strålben: 25,8 cm, 26 mm cm, Lårben: 46,7 cm caput: 55 mm, knäled 79 mm, Skenben: 39,6 cm (Uträkningsmetod av kroppslängd efter: Trotter & Gleser 1958)

Övrigt: Bröstben: processus xiphoideus är fastvuxen, vilket sker vid 40-års ålder.

Grav 3: Kvinna omkring 40–50 år, kroppslängd 161,5±4,45 cm

Ett relativt bättre bevarat skelett men med fragmenterade ledändar och till viss del skadad yttre benstruktur. Revben från höger bröstorg är kraftigt fragmenterade likaså hals- och bröstkotor. Även kranium är fragmenterat och finger- och tåleder saknas.

Åldersbedömning: Bäckén: facies pubis garder 8–9 (40–49 år). Suturer är minimalt till markant slutna och vågiga suturer förekommer. Diploë är mycket mer än 1/3 av den totala tjockleken, inre och yttre kompakta är lika tunna. Tandslitage är mycket kraftigt. + 45 år.

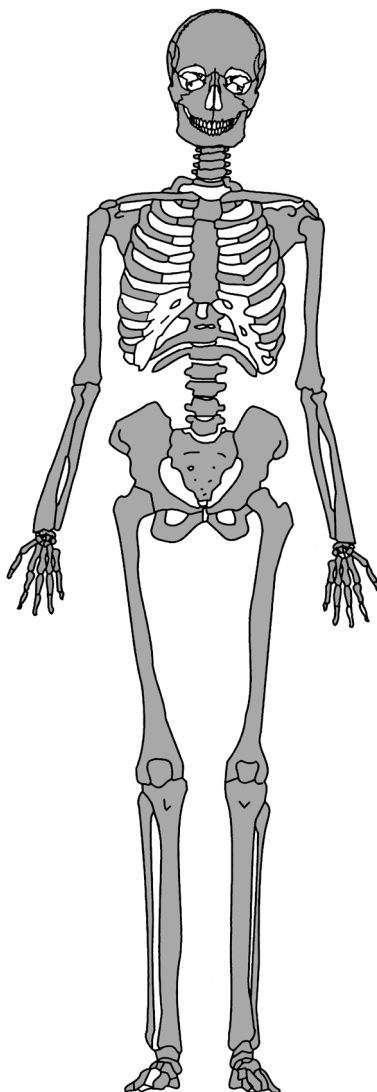
Könsbedömning:

Trigonum mandibulae: 1
Margo supra orbitale: 2-3
Glabella: 2
Mastoideus: 2
Incisura ischiadica major: 1
Övriga kriterier: Panna är rak. Bäckénben: Arc compositus är dubbel, Sulcus preauricularis finns.

Tandstatus: I överkäke finns 11–17, samt 21–25. I underkäke finns 31–33, 36-37 samt 41–45, 47. Kraftig tandlossning i både över- och underkäke där 18, 26-28, 34-35, 38 och 46 är tappade premortem och alveoler är nästan helt igenväxta. Mindre avlagringar av tandsten kan ses på kvarvarande kindtänder. Vilket också kan avslöja en relativt kraftig rotresorption trots att käken är fragmenterad.

Patologiska förändringar: Nyckelben på höger sida har en förslitningsskada med benminskning vid led mot revben. Alla kotor har porositet i ledytan.

Mått: Överarm: 30,8 cm, Lårben: caput: 43 mm, Armbågsben: 23,3cm, Strålben: 21,6 (Uträkningsmetod av kroppslängd efter: Trotter & Gleser 1958)

Referenser

BASS, W. M. 1987. *Human Osteology. A Laboratory And Field Manual*. Missouri Archaeological Society. Colombia.

BROTHWELL, D. R. 1981. *Digging up Bones*. British Museum.

BUIKSTRA, J, E. & UBELAKER, D, H. 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archeological Survey Research Series no. 44. Arkansas.

SJØVOLD, T. 1990. Estimation of stature from long-bones utilizing the line organic correlation. *Human Evolution* Vol.5-N.5 (431–447).

TROTTER & GLESER. 1958. A reevaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology* 9: 79–125.

BILAGA 2. ARKEOBOTANISK ANALYS

STEFAN GUSTAFSSON

Grav 1 Trä från kistan

Träprovet kom från gran.

Grav 1 Träföremål

Träprovet kom från gran.

Grav 2 Prov taget inne i kistan i höjd med knäna

Provet innehåller mycket oförkolnat material i form av mindre växtdelar. Någon mossa utgör huvuddelen av växtmaterialet men det fanns även små bitar av tunna stjälkar som inte kunde bestämmas till art.

Grav 3 Växtdelar insamlade inne i kistan vid vänster arm

Utgörs av någon typ av mossa.

Grav 3 Trä från kistan

Träprovet kom från gran.

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3274